

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA PERSPECTIVA NATO ASUPRA RĂZBOIULUI HIBRID

CONSIDERATIONS REGARDING THE NATO PERSPECTIVE ON HYBRID WAR

*General de brigadă (r) prof. univ. dr. Viorel BUȚA**
*Colonel drd. Valentin VASILE***

Rezumat: Pornind de la analiza sumară a strategiilor și a tacticilor folosite pe timpul conflictului din Ucraina, articolul prezintă principalele elemente constitutive ale războiului hibrid, așa cum sunt descrise în Declarația Summit-ului din Țara Galilor, din luna septembrie 2014, și în alte documente NATO.

Autorii relevă ca fiind definitorie pentru războiul hibrid utilizarea integrată a instrumentelor de putere non-militare (politice, diplomatice, economice, informaționale) pentru a substitui sau pentru a potența efectele operațiilor desfășurate de forțe paramilitare, speciale și convenționale. Pentru a-și îndeplini obiectivele, războiul hibrid valorifică diviziunile politice, sociale și interetnice, exploatează potențialul mișcărilor insurgente, care militează pentru autonomie largită sau pentru independență, și afectează în cele din urmă integritatea și suveranitatea statelor membre ONU, pacea și stabilitatea sistemului internațional.

Contracacarea războiului hibrid, ca și a oricărei alte forme de război, este posibilă, conchid autorii, prin respectarea strictă, de către toate statele, a Cartei Națiunilor Unite și a dreptului internațional - singura garanție a menținerii păcii și securității în lume.

Cuvinte-cheie: Summit NATO; Țara Galilor; război hibrid; elementele războiului hibrid; contracacarea războiului hibrid.

Abstract: From a brief analysis of the strategies and tactics used during the conflict in Ukraine, the article presents the main constituents of hybrid war, as described in the Wales Summit Declaration in September 2014, and in other NATO documents.

The authors note that the hybrid war is clearly defined by the integrated use of non-military instruments of power (political, diplomatic, economic, informational) to substitute or to achieve the full potential of operations carried out by paramilitary, special and conventional forces. In order to achieve its objectives, hybrid war leverages political, social and ethnic divisions, exploits the potential of insurgent movements striving for

* General de brigadă (r) prof. univ. dr. Viorel BUȚA, membru Titular al AOȘ-R, vbuta49@yahoo.com

** Colonel drd. Valentin VASILE, valentinvasile@yahoo.com

greater autonomy or independence, and finally affects the integrity and sovereignty of the UN member states, peace and stability of the international system.

The authors conclude that, like countering any other form of war, countering hybrid war is possible by the strict adherence of all the states to the United Nations Charter and international law - the only guarantee of maintaining peace and security in the world.

Keywords: NATO Summit; Wales; hybrid war; hybrid war constituents; countering hybrid war.

Introducere

In anul 2014, agravarea situației de securitate, încălcarea suveranității și integrității teritoriale a Ucrainei ca urmare a recunoașterii de către Moscova a independenței Crimeei și a integrării acesteia în Federația Rusă, contestarea, inclusiv prin mijloace militare, a autorității guvernului de la Kiev în regiunile separatiste Donețk și Lugansk, au generat în spațiul public numeroase temeri și controverse asupra posibilităților de extindere pe teritoriul statelor membre NATO a unui nou tip de război, denumit hibrid.

Intensitatea dezbaterilor publice reflectă interesul constant al liderilor politici, al analiștilor politico-militari și al jurnaliștilor cu privire la războiul hibrid, la formele sale de manifestare, la strategiile și tacticile aplicate de Federația Rusă pentru sprijinirea formațiunilor secesioniste implicate în desfășurarea conflictului din Ucraina.

Demersurile întreprinse pentru definirea elementelor constitutive ale războiului hibrid relevau utilizarea a diferite instrumente de putere non-militare, aplicate coordonat, înainte, pe timpul și după încheierea operațiilor militare propriu-zise, în mod prioritar sau complementar recurgerii la forța armată. Panoplia de forme și mijloace atribuite războiului hibrid era completată astfel de folosirea simultană a presiunilor politice, economice și mediatice pentru a substitui operațiile militare sau pentru a potența efectul acestora, cu sprijinul formațiunilor paramilitare constituite din luptători autohtoni și de import.

Toate aceste considerații îl determinau pe fostul secretar general al NATO, Anders Fogh Rasmussen, să afirme în preliminarile Summit-ului din Țara Galilor, că războiul hibrid este „o combinație sofisticată de război convențional tradițional și de operații informaționale, în primul rând de dezinformare”¹, a cărui contracarare efectivă va necesita o abordare cuprinzătoare, globală, prin implicarea tuturor statelor aliate și parteneri.

¹ Traynor, Ian - *Ukraine crisis: NATO plans east European bases to counter Russia. NATO chief announces move in response to Ukraine crisis and says alliance is dealing with a new Russian military approach*, The Guardian, Wednesday, August 27, 2014, <http://www.theguardian.com/world/2014/aug/26/nato-east-european-bases-counter-russian-threat>

Războiul hibrid: strategii și tactici specifice

Evenimentele care au condus la anexarea Crimeei și Sevastopolului ca subiecte federale ale Rusiei, în martie 2014, și la apariția unor republici autonome autodeclarate în estul Ucrainei pe fondul unui sângeros război civil, din punct de vedere al modului de desfășurare și al succesiunii acțiunilor forțelor locale, sprijinite din exterior (inclusiv de militari fără însemne de identificare, celebrii „omuleți verzi”!) se diferențiază de invaziile clasice din Cehoslovacia și Afganistan. Desfășurate în stil sovietic, acestea au constat în introducerea rapidă în teatrul de operații, pe cale aeriană și terestră a unor grupări de forțe întrunite, dimensionate și echipate pentru a face față misiunilor și pericolelor estimate din zona de dislocare.

În Crimeea, protestele și demonstrațiile populației împotriva autorităților de la Kiev au fost însoțite de blocarea trupelor ucrainene în cazărmi, de preluarea controlului de către formațiunile separatiste asupra sediilor administrației de stat și ale mijloacelor mass-media, asupra căilor de comunicații, porturilor și aeroporturilor, obiectivelor și infrastructurilor esențiale. Aceste acțiuni au fost urmate în timp scurt de mobilizarea populației pentru a participa la un referendum local în sprijinul declarării independenței față de Ucraina și intrării Crimeei și Sevastopolului în compunerea Federației Ruse.

Amprenta militară a noului stil de intervenție este mult mai puțin pregnantă. Se caracterizează prin angajarea unor efective reduse (lideri și consilieri, echipe de forțe speciale), disimulate în rândul formațiunilor locale. La dispoziția acestora sunt puse tehnica și echipamentele militare (armament individual, piese de artilerie, rachete antitanc și antiaeriene, vehicule blindate, mijloace de comunicații, muniții, sprijin logistic și informativ) necesare pentru a le permite să lupte cu succes împotriva forțelor armate convenționale.

În plan politic, diplomatic și informațional, este negată implicarea militară proprie și, totodată, este afirmată disponibilitatea pentru dialog și pentru participarea la acțiuni cu caracter umanitar și de menținerea păcii. Sunt invocate necesitatea respectării prevederilor dreptului internațional și încălcarea acestora de către adversar, fiind solicitată intervenția organizațiilor de securitate regionale și internaționale. În plan economic sunt dispuse sancțiuni economice, concretizate în măsuri de închidere totală sau parțială a piețelor, de restricționare, condiționare sau interzicere a accesului la resurse, capitaluri, bunuri, servicii, echipamente și tehnologii, de reorientarea fluxurilor financiare, de creștere sau de scădere a prețurilor internaționale la materii prime, alimente, energie, petrol și gaze.

Observarea modului de desfășurare a conflictelor recente permite indentificarea tacticilor războiului hibrid, care constau în suprapunerea formelor și

modalităților de confruntare nonmilitară și militară. Aplicarea acestora reclamă sincronizarea operațiilor militare cu acțiunile întreprinse la nivelurile politic, diplomatic, economic și informațional, care exced competențele ministerelor apărării și ale structurilor militare. De aici și cerințele de pregătire și de desfășurare a operațiilor militare în baza unui plan care să prevadă necesitățile de coordonare și de sprijin din partea altor ministere, agenții guvernamentale și instituții civile.

Nu reprezintă o noutate faptul că războaiele sunt precedate și însoțite de forme și modalități de confruntare nonmilitară, aplicate gradual, preventiv sau ca măsuri de retorsiune, pentru a determina un stat să accepte anumite condiții și să adopte o anumită orientare politică. Subminarea poziției, blocarea sau reducerea posibilităților statului respectiv de a-și valorifica influența și atuurile de putere în relația cu alte state și în cadrul organizațiilor regionale/internaționale reprezintă modalități de presiune asupra conducerii sale politice, dar și modalități de modelare a comportamentului său ca actor al sistemului mondial.

De regulă, prevederile dreptului internațional sunt invocate pentru a susține legitimitatea acțiunilor proprii și ilegitimitatea acțiunilor adversarului.

Confruntarea în termeni juridici este însă mult mai complexă. În desfășurarea conflictelor pot fi identificate cazuri în care declararea disponibilității pentru negocieri a fost făcută doar în scopul obținerii unui capital de imagine. În practică se poate constata că derularea tratatelor a fost marcată de rea credință, prin falsificarea datelor, faptelor și probelor, prin amânarea nemotivată sau blocarea deliberată a acestora pentru a câștiga timpul necesar consolidării dispozitivului militar. Aplicarea defectuoasă, parțială, a prevederilor tratatelor bilaterale și/sau internaționale, din cauza unor false motivații, diferende și neconformități, accentuează neîncrederea dintre părțile antagonice până la nivelul declanșării sau reluării confruntării militare.

Intervenția în afacerile interne și destabilizarea unui stat pot avea ca principale linii de operații exploatarea divergențelor etnice, religioase, culturale, economice și regionale, compromiterea conducerii politice, incapacitarea instituțiilor administrative și preluarea controlului asupra unor resurse și industrii strategice deținute de acestea. Conduita politică a unui stat poate fi influențată prin modificarea prețurilor internaționale, prin stabilirea unor tarife care să determine accentuarea dependenței energetice, dezechilibrarea balanțelor de plăți, dezorganizarea economiei și creșterea șomajului, fluctuații ale cursului valutar, inflație galopantă și prăbușirea monedelor naționale, scăderea puterii de cumpărare și a nivelului de trai al populației. Amplificarea nemulțumirilor populației, susținută prin campanii de influențare în mass-media naționale și internaționale, are ca efecte consolidarea opoziției politice și radicalizarea mișcărilor extremiste, manifestări de nesupunere civică, proteste, demonstrații și confruntări cu forțele de

ordine. Pe fondul scăderii autorității statului se accentuează divergențele politice, interetnice și interconfesionale, premise favorizante ale manifestărilor autonomiste și secesioniste, inclusiv prin constituirea de grupuri de sprijin și de formațiuni paramilitare. Sunt pregătite astfel condițiile trecerii în etapa următoare, de confruntare armată, inițial cu forțele de ordine și, ulterior, cu unitățile militare ale statului expus destabilizării.

Lacunele și limitele convențiilor internaționale sau chiar inexistența unor reglementări acceptate și recunoscute de către toți actorii sistemului internațional cu privire la definirea/codificarea formelor de confruntare aflate sub limita beligeranței explică recrudescența folosirii acestora, ca alternativă la utilizarea forței militare.

Întrucât prevederile dreptului internațional interzic categoric recursul la forță și la amenințarea cu folosirea forței, este preferată angajarea indirectă în conflicte militare, prin intermediul unor terți – state sau organizații (aripi) militare/teroriste ale mișcărilor politice separatiste, constituite pe baze etnice, religioase, ideologice.

Astfel, în unele cazuri, limita beligeranței a fost depășită fără a se recunoaște explicit, prin înarmarea unor grupări paramilitare, insurgente, secesioniste, revoluționare sau contrarevoluționare, fără a se ajunge la declararea stării de război și la asumarea consecințelor acesteia - juridice, economice, sociale, de imagine și credibilitate internațională.

Construirea legitimității intervenției militare directe și/sau indirecte în alt stat are ca fundament invocarea unor situații, fapte și incidente care reprezintă amenințări la adresa păcii și securității naționale și regionale, gestionarea crizelor umanitare sau chiar solicitarea (invitația) guvernului din statul respectiv de a primi asistență militară externă din partea statului/statelor sponsor pentru a se menține la putere, pentru a impune și consolida un anumit regim politic.

Examinarea manifestărilor calde ale Războiului Rece relevă faptul că acestea au fost confruntări militare indirecte, prin interpuși, între principalii actori ai ordinii mondiale bipolare, care își disputau astfel controlul asupra zonelor de influență politică, ideologică, economică, militară. Modalitățile de intervenție și operațiile desfășurate, susținerea acestora prin ample acțiuni diplomatice în cadrul forurilor internaționale, dar și prin măsuri politice, economice și informaționale (sau propagandistice, dacă folosim un termen desuet) se suprapun conceptului războiului hibrid, inovator din punct de vedere al terminologiei, nu și al conținutului. Coreea, Vietnam, Angola, Nicaragua, Afganistan, Georgia, Irak, Siria și, nu în ultimul rând, Ucraina, sunt doar câteva spații de confruntare a intereselor strategice ale marilor puteri, în conjuncție cu interesele imediate ale actorilor locali și regionali. Confruntările respective, declarate sau nu ca războaie, întrunesc toate elementele atribuite - în unele bibliografii de actualitate -, războiului hibrid. Dintre

acestea, le menționăm pe următoarele: sprijinirea din exterior a partidelor politice și a formațiunilor militare insurgente (cu fonduri, instructori, echipament, armament și muniții); operații sub acoperire sau sub steag fals, desfășurate cu efective reduse din cadrul serviciilor de informații sau/și unităților de forțe speciale, cercetare și diversiune; lovirea unor obiective de importanță strategică în urma unor raiduri aeriene, bombardamente chirurgicale, blocarea căilor de comunicații prin distrugerea podurilor, minarea și distrugerea infrastructurilor portuare; propagandă specială sau operații informaționale pentru (de)motivarea și (de)mobilizarea populației, culpabilizarea conducerii și membrilor structurilor de ordine publică/forțelor armate din țara în care se intervine, dar și pentru legitimarea internațională a intervenției și consolidarea sprijinului populației proprii; presiuni politice, diplomatice, economice și militare, prin constituirea de alianțe și coaliții, condiționarea sau interzicerea accesului la resurse, embargou, mobilizarea parțială sau generală, exerciții și demonstrații de forță.

Ca studiu de caz, conflictul din Ucraina poate fi încadrat din mai multe perspective, pornind de la prevederile legislației naționale și ale dreptului internațional, de la analiza caracteristicilor unităților militare și formațiunilor paramilitare implicate, ale armamentului utilizat și a acțiunilor de luptă desfășurate, dar și de la analiza poziționărilor, intervențiilor și acțiunilor participanților indirecti, statelor vecine, organizațiilor politico-militare de securitate regionale și internaționale. Posibilitatea analizei conflictului dintr-o multitudine de perspective este prin ea însăși o dovadă a hibridității conflictelor contemporane, rezultat al combinării și integrării operațiilor militare propriu-zise cu acțiuni de sprijin, non-militare, desfășurate în principal în plan politic, diplomatic, economic și informațional.

Alianța Nord-Atlantică și războiul hibrid

Prevederile Articolului 5 din Tratatul Atlanticului de Nord, riposta colectivă în cazul atacării unei sau mai multor țări membre NATO și potențialul de descurajare al capacităților militare cumulate ale aliaților fac improbabilă o agresiune convențională majoră împotriva acestora, fără însă ca această eventualitate să poată fi total exclusă pe termen lung.

Securitatea țărilor aliate poate fi totuși afectată de o gamă largă de amenințări existente sau iminente, convenționale și neconvenționale, exercitate necoordonat și independent sau coordonat și prin combinarea mijloacelor militare și a celor civile. Terorismul și sabotajul, criminalitatea organizată, migrația necontrolată a unor grupuri mari de populație ca urmare a conflictelor armate, reducerea critică a resurselor vitale, conflictele interetnice și interconfesionale,

mișcările insurgente și separatiste reprezintă amenințări reale sau potențiale la adresa intereselor Alianței Nord-Atlantice și ale statelor membre.

Preocupări pentru definirea amenințărilor neconvenționale, inclusiv cele de tip hibrid, se înregistrează și la nivelul NATO, răspunzând astfel dezideratelor valorificării lecțiilor identificate în misiunile aliate din teatrele de operații și elaborării unei doctrine destinate contracarării războiului hibrid. În acest sens, Grupul de lucru, organizat de NATO pe teme de planificare strategică și concepte, aproba în februarie 2010 următoarea definiție: „*amenințarea hibridă este cea care survine din partea oricărui adversar, actual sau potențial, state, entități non-statale și grupări teroriste, care are capacitatea, demonstrată sau probabilă, de a utiliza simultan și adaptativ mijloace convenționale și neconvenționale cu scopul de a-și îndeplini propriile obiective.*”²

Allied Joint Doctrine AJP-01(D), promulgată de Agenția de Standardizare a NATO la 21 decembrie 2010, recunoștea posibilă utilizare a amenințărilor hibride de către adversarii interesați să exploateze vulnerabilitățile Alianței, care își urmăresc obiectivele prin aplicarea unor strategii pe termen lung, centrate nu atât pe obținerea victoriei cât pe evitarea înfrângerii. Conform Doctrinei Întrunite Aliate AJP-01(D), analiza conflictelor contemporane probează „*existența a numeroase argumente în favoarea continuării procesului de estompare a limitelor dintre actorii statali și non-statali (grupări insurgente, teroriste sau infracționale), conducând la concluzia că NATO s-ar putea confrunta cu adversari capabili să utilizeze atât mijloace convenționale cât și neconvenționale. Amenințările ar putea fi compuse, atunci când actorii care le exercită acționează nesincronizat și necoordonat, sau hibride, când sunt puse în practică simultan și coordonat de un anumit adversar.*”³

Contracararea amenințărilor hibride poate necesita intensificarea acțiunilor circumscrise comunicării strategice, absolut necesare pentru informarea rapidă, corectă și completă a opiniei publice, esențiale pentru motivarea adeziunii și câștigarea sprijinului populației, în primul rând din țările aliate și partenere. Utilizarea forței armate fiind insuficientă pentru contracararea cu succes a amenințărilor hibride, AJP-01(D) pledează pentru aplicarea unei abordări cuprinzătoare, care să valorifice potențialul celor patru instrumente de putere ale strategiei NATO – diplomatic, informațional, militar și economic.

² US Government Accountability Office - *Hybrid Warfare: Briefing to the Subcommittee on Terrorism, Unconventional Threats and Capabilities*, Committee on Armed Services, House of Representatives, GAO-10-1036R, Washington, September 10, 2010, p. 15, <http://www.gao.gov/products/GAO-10-1036R>

³ Allied Joint Doctrine AJP-01(D), December 2010, p. 2-6

Perspectiva americană asupra războiului hibrid se regăsește în documentele și în mesajele oficialilor NATO, pentru care „*amenințarea hibridă este un concept umbrelă, incluzând o varietate largă de circumstanțe și acțiuni ostile, printre care terorismul, migrația, pirateria, corupția, conflictele interetnice ș.a.*”⁴ Amenințările hibride provin de la actori asimetrice și non-statali, dar și de la actori statali. Adesea aceștia evită situațiile în care ar putea să le fie atribuite intenții ostile, precum și asumarea publică a organizării acțiunilor corespunzătoare amenințărilor hibride, motive pentru care recug la operații desfășurate în ascuns, prin intermediari, de forțe neidentificabile sau având o identitate falsă.

Introducerea sintagmei „război hibrid” în textul Declarației Summit-ului NATO din Țara Galilor reflectă circuitul ideilor din mediul academic militar, trecerea acestora din zona cercetării științifice în zona aplicativă, dar și solida conectare a NATO la școala doctrinară americană, transferul transatlantic al conceptelor, termenilor și definițiilor *Made in USA*.

Declarația Summit-ului NATO din Țara Galilor, adoptată în data de 5 septembrie 2014, specifică necesitatea adoptării măsurilor care să permită Alianței „*să abordeze eficient provocările specifice ale amenințărilor războiului hibrid, care implică utilizarea unei game largi de măsuri militare, paramilitare și civile, deschise și sub acoperire, într-o arhitectură cu un grad înalt de integrare.*”⁵ Declarația releva astfel identitatea elementelor cheie ale războiului hibrid: integrarea superioară, coordonarea și sincronizarea acțiunilor militare de tip clasic cu acțiunile de tip paramiliar, pe fundalul unor acțiuni de sprijin, desfășurate la nivelurile politic, diplomatic, economic, informațional, înainte de începerea ostilităților, pe timpul și după încetarea acestora.

Declarația Summit-ului NATO menționa ca esențială creșterea capacității Alianței de a dispune „*de instrumentele și de procedurile necesare pentru a descuraja și a răspunde eficient amenințărilor războiului hibrid, precum și de mijloacele de consolidare a forțelor naționale.*”⁶ Măsurile preconizate în acest scop se referă la eficientizarea comunicării strategice, la dezvoltarea scenariilor exercițiilor aliate cu luarea în considerare a specificului amenințărilor hibride, precum și la necesitatea îmbunătățirii schimbului de informații, optimizării proceselor de consultare politică și de coordonare internă pentru întărirea

⁴ Aaronson, Michael; Diessen, Sverre; De Kermabon, Yves; Beth Long, Mary; Miklaucic, Michael - *NATO Countering the Hybrid Threat*, PRISM, A Journal of the Center for Complex Operations, Vol. 2, no. 4, 09/2011, p.115, <http://cco.dodlive.mil/prism-volume-2-issue-4/>

⁵ *Wales Summit Declaration*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, September 5, 2014, pct. 13, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?mode=pressrelease

⁶ Idem.

cooperării dintre NATO și alte organizații, conform deciziilor relevante adoptate în interesul prezervării păcii și al protejării securității statelor membre.

Liderii aliați participanți la Summit dispuneau consensual analiza de către structurile specializate ale NATO a caracteristilor războiului hibrid, identificarea posibilităților de prevenire și de contracarare a amenințărilor de tip hibrid, în același timp cu implementarea Planului de Acțiune al Alianței (*Readiness Action Plan*) pentru creșterea capacității de reacție a organizației și a statelor membre.

Declarația Summit-ului din Țara Galilor reliefa și necesitatea unei abordări transatlantice comune asupra subiectelor de interes pentru Alianța Nord-Atlantică și pentru Uniunea Europeană – apărarea cibernetică, proliferarea armelor de distrugere în masă, combaterea terorismului, securitatea energetică, securitatea maritimă, consolidarea capacităților de apărare și creșterea capacității de reacție rapidă, inclusiv pentru contracararea amenințărilor specifice războiului hibrid, corespunzător deciziilor NATO.

Subliniată în Declarație, importanța comunicării strategice în contracararea amenințărilor de tip hibrid este subliniată de planificatorii NATO, care consideră că războiul hibrid „nu este un război al proiectilelor, este un război informațional”⁷.

De aici și necesitatea amplificării impactului activităților de comunicare desfășurate în scopul sprijinirii politicilor, operațiilor și activităților Alianței, a căror legitimitate, înțelegere și acceptare de către opinia publică din țările membre condiționează materializarea obiectivelor statutare și de parcurs ale NATO. Doctrinar, comunicarea strategică își asumă coordonarea temelor și mesajelor distribuite în mediul informațional de instituțiile militare și civile, de liderii politici și militari, prin sincronizarea acțiunilor corespunzătoare domeniilor contribuatoare – diplomația publică, informarea și relațiile publice, operațiile informaționale.

Înființarea Centrului de Excelență pentru Comunicarea Strategică, în Letonia, răspunde cerințelor de optimizare a proceselor de comunicare și de coordonare a structurilor aliate și naționale, cu responsabilități în domeniile diplomație publică, informare și relații publice, operații informaționale, a căror activitate poate avea un impact semnificativ asupra mediului informațional în sensul promovării obiectivelor NATO, îmbunătățirii percepției publice asupra Alianței și contracarării propagandei ostile.

Această necesitate survine deoarece, în mod tradițional, comandamentele militare ale NATO acționează în baza unui mandat internațional limitat, conform doctrinelor și procedurilor operaționale aliate. Analizează situațiile de criză, planifică și conduc operații militare, acționează și reacționează în cazul unor amenințări militare clasice, efectuate de forțele armate ale adversarului, de formațiuni paramilitare și de

⁷ Traynor, Ian - Op.cit.

grupări insurgente. Comandamentele militare ale NATO nu dispun însă întotdeauna de cele mai adecvate instrumente pentru a aprecia corect impactul operațional al factorilor locali dintr-un teatru de operații. Dintre aceștia, caracteristicile populației (tradiții, credințe religioase, educație și cultură, etnii, antagonisme și resentimente istorice, xenofobie și intoleranță ș.a.) au fost adesea subevaluate, nu fără consecințe negative asupra îndeplinirii obiectivelor planificate ale operațiilor militare desfășurate de Alianță în Balcanii de Vest și în Afganistan.

Experiența conflictelor recente relevă necesitatea considerării atitudinii populației ca fiind de o importanță crucială pentru finalizarea cu succes a operațiilor militare. Cu atât mai mult atunci când sunt acompaniate de victime colaterale, de afectarea mediului de securitate și de deprecierea nivelului de viață, operațiile militare nu sunt acceptate fără rezerve de nicio comunitate, tradiționalistă sau modernă. De aceea, obținerea sprijinului populației este o condiție esențială pentru îndeplinirea obiectivelor operațiilor militare, pentru succesul operațiilor de contrainsurgență, de stabilizare și de reconstrucție.

Conștientizarea acestei cerințe – obținerea sprijinului populației, care nu poate fi îndeplinită exclusiv prin mijloace militare, fundamentează preocupările de susținere a operațiilor militare planificate și desfășurate de NATO prin acțiuni la nivelurile politic, diplomatic, economic și informațional. Considerarea acestora pe timpul proceselor de planificare operațională militară este necesară în vederea realizării sinergiei acțiunilor militare, politice, diplomatice, economice și informaționale, impunându-se integrarea și coordonarea lor atentă, caracteristică a abordării cuprinzătoare a NATO și opțiune viabilă de contracarare a amenințărilor de tip hibrid.

Elementele războiului hibrid în accepțiunea NATO

Așa cum reiese din Declarația Summit-ului NATO din Țara Galilor, războiul hibrid se caracterizează prin coordonarea acțiunilor desfășurate de forțele armate convenționale cu acțiunile forțelor paramilitare, atât în mod deschis cât și în ascuns, pe fundalul aplicării unor măsuri civile, la nivel politic, diplomatic, economic și informațional.

Prin urmare, capacitatea unor actori statali și/sau non-statali de a exercita amenințări hibride la adresa statelor membre NATO poate fi analizată pornind de la capacitatea acestora de a integra acțiunile forțelor armate convenționale cu cele ale forțelor paramilitare, cu acțiuni asumate și neasumate, desfășurate sub acoperire, în același timp cu recurgerea la măsuri politice, diplomatice, economice și informaționale.

Forțele armate convenționale

Armatele naționale, ca și forțele convenționale alocate unor coaliții, sunt pregătite și echipate pentru a îndeplini o gamă largă de misiuni: demonstrații de

forță; operații de embargou/blocadă, pentru a sprijini aplicarea setului de măsuri/sanctiuni politice și economice, în scopul constrângerii unui stat/grup de state să își modifice strategia, să accepte condițiile și să respecte regulile de conduită impuse de adversari; intervenția armată, inițierea și desfășurarea de operații militare; managementul situațiilor de risc chimic, biologic, radiații și nuclear (CBRN); voința și capacitatea de a participa la operații sub mandat internațional pentru impunerea, restabilirea și menținerea păcii; acordarea de asistență umanitară; evacuarea necombatanților/persoanelor afectate de calamități naturale; combaterea terorismului.

Forțele paramilitare

Constituite din voluntari, organizate, echipate și pregătite în mod similar unităților militare, formațiunile paramilitare locale pot acționa în sprijinul sau împotriva forțelor armate convenționale, în funcție de motivațiile celor care le-au constituit și care le încadrează. Fără a intra în compunerea forțelor armate convenționale și fără a beneficia oficial de sprijinul statului sponsor, formațiunile paramilitare pot participa la operații militare, îndeplinind misiuni de luptă sau de sprijin de luptă, paza obiectivelor și însoțirea transporturilor importante, asigurarea libertății de mișcare pe căile de comunicații.

Măsurile civile

Acțiunile de luptă și operațiile militare atribuite războiului hibrid se desfășoară pe fundalul aplicării unor măsuri civile, non-militare, la nivelurile politic, diplomatic, economic, informațional.

La nivel *politic*, pe timpul contactelor bilaterale, la activitățile desfășurate în cadrul multilateral, precum și prin intermediul unor intervenții publice sunt pregătite, anunțate și aplicate, după caz: sancțiuni, presiuni și promisiuni de sprijin; acordarea de sprijin, condiționat de acceptarea și de îndeplinirea unor cerințe; modificarea opțiunilor strategice, menținerea neutralității, intrarea sau ieșirea din alianțe și coaliții.

La nivel *diplomatic* se acționează pentru punerea în aplicare a deciziilor politice, se invocă respectarea dreptului internațional, se solicită trimiterea de observatori, efectuarea de analize obiective și aplicarea de sancțiuni de către instanțele internaționale.

Deciziile politice se concretizează la nivel *economic* sub forma sancțiunilor sau ajutoarelor economice, prin blocarea sau deschiderea unor linii de credit, suspendarea sau reluarea activităților comerciale, restricționarea accesului la tehnologii de vârf, la date și rezultate obținute în urma cercetării științifice, interzicerea accesului pe anumite piețe, condiționarea furnizării de energie electrică, gaze și petrol, resurse minerale ș.a.

La nivel *informațional*, actorii statali/non-statali recurg la campanii de propagandă pentru a prezenta opiniei publice interne și externe toate argumentele care pot contribui la justificarea acțiunilor proprii și care, totodată, pot afecta legitimitatea statelor agresate.

Acțiuni deschise și sub acoperire

Coordonarea *acțiunilor deschise* (declarate și asumate) cu *acțiunile sub acoperire* (nedeclarate și neasumate, efectuate de personal al forțelor speciale sau de membri ai serviciilor de informații) vizează evitarea oprobiului opiniei publice interne și externe, protejarea propriei legitimități și a libertății de manevră ce decurge din aceasta, precum și prevenirea eventualelor sancțiuni internaționale, împiedicând identificarea și condamnarea ca stat agresor de către instanțele internaționale competente. Operațiunile desfășurate în scopul modificării conduitei politice a unei țări, cu implicarea populației civile în sprijinul sau împotriva unor formațiuni politice, inclusiv prin manifestări de nesupunere civică și violență stradală, completează portofoliul războiului hibrid.

Arhitectura cu grad înalt de integrare

Conjugarea principalelor linii de efort, corespunzătoare domeniilor de responsabilitate care revin contributorilor războiului hibrid, face ca întregul să fie mai mare decât suma părților sale. Coordonarea și integrarea acțiunilor forțelor armate convenționale, forțelor paramilitare, cu acțiunile deschise și sub acoperire, pe fundalul și cu sprijinul acțiunilor desfășurate la nivelurile politic, diplomatic, economic și informațional exprimă esența războiului hibrid, definită cu precizie în Declarația Summit-ului NATO din Țara Galilor.

Contracararea războiului hibrid

Contracararea amenințărilor specifice războiului hibrid depășește sfera de competențe, atribuții și responsabilități a structurilor militare. Această opinie era susținută de Anders Fogh Rasmussen, secretarul general al Alianței Nord-Atlantice în perioada 2009 - 2014, care afirma în luna august 2014 că: „*Va fi nevoie de mai mult decât de NATO pentru contracararea eficientă a unui astfel de război hibrid.*”⁸ Aserțiunea secretarului general NATO exprima de fapt îngrijorarea față de limitele exercitării efective a puterii militare și insuficiența răspunsurilor militare la amenințările de tip hibrid, contracararea războiului hibrid făcând necesară corelarea acțiunilor militare cu acțiunile specifice altor tipuri de putere – politică, economică, relațională, informațională.

O opinie similară era susținută și de Robert G. Bell, reprezentantul Secretarului Apărării SUA în Europa și consilier al Misiunii SUA la NATO, care remarca faptul că acțiunile militare desfășurate în estul Ucrainei se derulează după

⁸ Traynor, Ian - Op.cit.

„un model militar diferit, asimetric, de agresiune neatribuită, cu forțe surogat, sprijin ascuns, atacuri cibernetice, oameni în verde fără însemne militare, la care se adaugă campanii de propagandă și presiuni economice, politice, precum și presiune militară deschisă, inclusiv amenințarea cu opțiunea nucleară.”⁹

Oficialul american sublinia urgența stabilirii de către NATO a măsurilor necesare pentru contracararea războiului hibrid, prin actualizarea liniilor de acțiune politică și a planurilor de contingență, precizând capabilitățile, procedurile, forțele și mijloacele pe care Alianța trebuie să le dezvolte pentru creșterea capacității sale de descurajare și de răspuns în cazul manifestării unor amenințări de tip hibrid împotriva statelor membre. În mod evident, o capacitate de reacție rapidă a NATO se bazează pe creșterea capacității de colectare, procesare și analiză a informațiilor relevante, consolidarea securității frontierelor, creșterea capacității de acțiune a forțelor speciale, asigurarea protecției rețelelor de calculatoare și instruirea forțelor armate pentru a desfășura acțiuni de luptă specifice contrainsurgenței.

Sunt confirmate preocupările existente în acest sens la nivelul comandamentelor Alianței. Astfel, cu scopul de a exploata posibilitățile de contracarare a amenințărilor hibride, Comandamentul Aliat pentru Transformare (NATO Allied Command Transformation - ACT) a desfășurat în luna mai 2011 exercițiul experimental „*Countering Hybrid Threats*”¹⁰. Exercițiul, la care alături de militari au participat și aproximativ 100 de specialiști civili, a evidențiat faptul că abordarea cuprinzătoare oferă soluțiile cele mai adecvate pentru contracararea amenințărilor hibride, multidimensionale, care necesită mobilizarea tuturor resurselor aliate. Contracararea amenințărilor hibride nu se face exclusiv prin mijloace militare, ci se bazează pe coordonarea unui set mai larg de măsuri diplomatice, militare, economice, activități informative.

Principiul apărării colective, definitoriu pentru caracterul defensiv al Alianței Nord-Atlantice, este o confirmare a solidarității statelor membre și reprezintă fundamentul capacității de descurajare a NATO, cea mai veche și de succes organizație de securitate colectivă, având ca expresie juridică Articolul 5 din Tratatul Atlanticului de Nord.

Propaganda ostilă, influențarea agendei mass-media și subminarea autorității liderilor politico-militari, accentuarea neîncrederii în capacitatea de luptă a forțelor armate și în trăinicia alianțelor și acordurilor de apărare colectivă este o altă dimensiune a războiului hibrid, informarea corectă, completă și oportună a

⁹ Popescu, Luca A. - *Oficial SUA, despre amenințarea Rusiei asupra Europei: „Este adversarul atât de nesăbuit, încât să se ciocnească cu o forță militară a NATO?”*, Gândul.info, 9 august 2014, <http://www.gandul.info/international/oficial-sua-despre-amenintarea-rusiei-asupra-europei>

¹⁰ Miklaucic, Michael - *NATO Countering the Hybrid Threat*, 23 September 2011, <http://www.act.nato.int/nato-countering-the-hybrid-threat>

populației asupra tuturor aspectelor de interes public reducând sau anihilând impactul acțiunilor întreprinse de adversar în mediul informațional.

Alianța Nord-Atlantică este solicitată prin urmare să identifice cele mai adecvate modalități de contracarare a amenințărilor de tip hibrid sau asimetric, în cazul în care acestea ar fi puse în practică de un stat sau un grup de state împotriva membrilor Alianței.

Aplicarea măsurilor de reasigurare, revizuirea planurilor de contingență și operaționalizarea componentelor forței expediționare de reacție foarte rapidă a Alianței demonstrează voința politică și capacitatea militară a statelor membre de a recurge la apărarea colectivă, în cazul în care s-ar confrunta cu amenințări similare celor prin care se caracterizează conflictul din Ucraina.

Conform declarațiilor secretarului general al NATO, Rasmussen, în luna august 2014, înainte de Summitul NATO din Țara Galilor, rapoartele de analiză a situației din Ucraina, confirmate din surse multiple, indicau implicarea activă a Rusiei în sprijinul acțiunilor de destabilizare internă a statului ucrainean, desfășurate de formațiunile separatiste din provinciile Donețk și Lugansk.

Astfel, presiunile militare ruse constau în masarea forțelor sale militare în apropierea frontierei de stat cu Ucraina, dar și în trimiterea armament, muniții, luptători și instructori în sprijinul milițiilor separatiste, ale căror operații sunt susținute și în plan politic (prin declarații de sprijin), diplomatic (în organizațiile internaționale și prin acțiuni bilaterale) și mediatic, prin orchestrarea unor campanii de dezinformare.

Expunerea unui stat membru NATO la astfel de presiuni, amenințări și acțiuni militare, specifice oricărui tip de război (clasic, hibrid, asimetric), desfășurate de către un stat terț/coalitie/grup de state va determina aplicarea Articolului 5 din Tratatul Atlanticului de Nord, în acord cu principiile Cartei Națiunilor Unite, care prevăd și recunosc dreptul la apărare colectivă al statelor.

Indiferent de motivații, explicații și justificări, în absența unui mandat internațional, introducerea de militari și tehnică de luptă, declarat sau pe ascuns, pe teritoriul unui alt stat, pentru ocuparea totală sau parțială a teritoriului său și preluarea controlului de către entități politice și militare sprijinite din exterior, conform normelor dreptului internațional este definită invazie și necesită adoptarea de măsuri din partea organizațiilor internaționale de securitate.

În viziunea statelor Alianței, contracararea noilor tipuri de amenințări, asimetrice sau hibride, face imperios necesară adaptarea și flexibilizarea structurii de forțe, creșterea capacității de reacție rapidă, simultan cu utilizarea tuturor instrumentelor de putere, concretizată prin acțiuni coordonate, la nivelurile politic, diplomatic, economic și informațional, ale tuturor statelor membre și parteneri contribuatoare la prevenirea și gestionarea crizelor.

Dreptul internațional are un rol esențial în contracararea amenințărilor și războaielor de orice tip. Respectarea ce către toate statele, fără nicio excepție, a

principiilor fundamentale ale dreptului internațional, consacrate în Carta Națiunilor Unite, este condiția supremă a menținerii păcii, securității și legalității internaționale.

Neamestecul în treburile interne și respectarea integrității teritoriale a statelor, nerecurgerea la forță și la amenințarea cu forța, rezolvarea diferendelor dintre state prin mijloace exclusiv pașnice, respectarea cu bună credință a tratatelor internaționale, manifestarea egalității suverane a statelor și popoarelor, simultan cu respectarea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului sunt principalele elemente constitutive ale construcției sistemului internațional, dar și garanția solidității acestuia. Ingerința în treburile interne ale statelor, recurgerea la forță sau la amenințarea cu forța contravin regulilor coexistenței pașnice și periclitează grav pacea, securitatea și legalitatea internaționale, afectează grav funcționalitatea sistemului politico-juridic internațional.

În temeiul principiului neamestecului în treburile interne, este interzisă ingerința, directă sau indirectă, în afacerile altui stat, recurgerea la măsuri economice, politice sau de altă natură, amenințarea cu utilizarea forței sau recurgerea la aceasta, prin intervenții militare pentru a determina un stat să renunțe la drepturile sale suverane de a-și stabili conduita politică în cadrul comunității internaționale.

Referitor la formele indirecte de intervenție în afacerile interne ale unui stat, lucrările de drept internațional precizează că „toate statele trebuie să se abțină de la organizarea, sprijinirea, pregătirea, finanțarea, încurajarea sau tolerarea de activități armate subversive sau teroriste destinate să modifice, prin violență, regimul dintr-un alt stat sau să intervină în luptele interne dintr-un alt stat.”¹¹

Intervenția în afacerile interne ale unui stat este posibilă în cazul în care acesta pune în pericol pacea și stabilitatea internațională, în condițiile prevăzute de Carta Națiunilor Unite. În baza rezoluțiilor Consiliului de Securitate al ONU, statele membre pot aplica măsuri de constrângere, politice, economice și militare. Recurgerea la forța armată reprezintă nivelul maxim al angajării internaționale împotriva unui stat sau grup de state, cu scopul de a preveni amenințările la adresa păcii și a sancționa nerespectarea angajamentelor internaționale, cazurile de încălcare a păcii, crimele contra păcii și securității omenirii, între care, lucrările de drept internațional menționează: „agresiunea și amenințarea cu agresiunea; intervenția în treburile interne ale altui stat, pentru organizarea de activități subversive sau teroriste; stabilirea sau menținerea cu forța a unei dominații coloniale sau a altei dominații străine; actele de genocid; actele de apartheid; încălcările sistematice sau masive ale drepturilor omului, constând în omucidere intenționată, tortura, plasarea sau menținerea unei persoane în stare de sclavie, servitute sau muncă forțată, persecutarea pentru motive

¹¹ I. Diaconu, I. – *Curs de drept internațional public*, Casa de editură și presă „Sanșa”, București, 1993, p. 280.

*sociale, politice, rasiale, religioase sau culturale ori deportare sau transferul forțat de populații; crimele de război de o gravitate excepțională între care folosirea de arme ilicite, folosirea de metode sau mijloace de război concepute pentru a cauza daune întinse, grave și durabile mediului natural; distrugerea pe scară largă a bunurilor civile; recrutarea, utilizarea, finanțarea și instruirea de mercenari; actele de terorism internațional; traficul ilicit de stupefiante; comiterea de daune deliberate și grave mediului.*¹²

În încercarea de a descuraja participarea indirectă la ostilități sau la acte plănuite de violență, care sunt considerate infracțiuni, Adunarea Generală a Națiunilor Unite a adoptat la 4 decembrie 1989 *Convenția internațională împotriva recrutării, folosirii, finanțării și instruirii mercenarilor*¹³, prin care se solicita statelor membre să nu recurgă la recrutarea, finanțarea, instruirea sau folosirea de mercenari pentru a-și îndeplini obiectivele politice și militare. Convenția reprezintă dezideratul ONU de a facilita cooperarea dintre statele membre pentru a preveni și a pedepsi asemenea infracțiuni, ca și tentativa și complicitatea la acțiuni de natură să prejudicieze pacea și securitatea internațională, afectând egalitatea suverană, independența politică și integritatea teritorială ale statelor, precum și dreptul la autodeterminare al popoarelor.

Deși *Convenția internațională împotriva recrutării, folosirii, finanțării și instruirii mercenarilor* este în vigoare de la 20 octombrie 2001, ratificarea acesteia de către toate statele membre ONU se dovedește a fi un proces dificil, nefinalizat până în prezent.

Concluzii

Apartenența la NATO și existența unui atac armat întreprins de un agresor identificat împotriva unuia sau mai multor membri ai Alianței sunt principalele condiții pentru invocarea Articolului 5 din Tratatul Atlanticului de Nord. Articolul 5 constituie esența garanțiilor de securitate pe care statele semnatare și le acordă reciproc, convenind asupra faptului că „... un atac armat împotriva uneia sau mai multora dintre ele, în Europa sau în America de Nord, va fi considerat un atac împotriva tuturor și, în consecință, sunt de acord că, dacă are loc asemenea atac armat, fiecare dintre ele, în exercitarea dreptului la auto-apărare individuală sau colectivă recunoscut prin Articolul 51 din Carta Națiunilor Unite, va sprijini Partea sau Părțile atacate prin efectuarea imediată, individual sau de comun acord cu celelalte Părți, a oricărei

¹² Ibidem, p. 263

¹³ *International Convention against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries*, UN General Assembly, A/RES/44/34, 4 December 1989, <http://www.un.org/documents/ga/res/44/a44r034.htm>

acțiuni pe care o consideră necesară, inclusiv folosirea forței armate, pentru restabilirea și menținerea securității zonei nord-atlantice.”¹⁴

Aplicarea Articolului 5 în cazul în care un stat membru este expus unui război hibrid caracterizat de „... utilizarea unei game largi de măsuri militare, paramilitare și civile, deschise și sub acoperire, într-o arhitectură cu un grad înalt de integrare”¹⁵ depinde de posibilitatea identificării agresorului și a caracterului deliberat ostil al acțiunilor acestuia.

Amenințările hibride, războiul hibrid nu sunt altceva decât o nouă denumire a unor practici subversive mai vechi, asociate războiului clasic. Demonstrarea acestei afirmații poate fi susținută de numeroase exemple din perioada Războiului Rece. Manifestările sale cald-fierbinți au conturat precis faliile geopolitice și zonele de influență ale principalilor actori ai ordinii bipolare, fiindacompaniate de sancțiuni și blocade economice, de limitarea și interzicerea accesului la tehnologii, de intervenția în afacerile interne ale altor state prin aplicarea coordonată a unor presiuni politice, diplomatice, economice, juridice și informaționale.

Privind retrospectiv, decesul Războiului Rece nu a condus în mod necesar la consolidarea ordinii internaționale, a organizațiilor și a sistemelor de securitate colectivă. Dimpotrivă, standardele duble în tratarea unor crize și secesiuni invalidează rezultate și acorduri subsumate Procesului Helsinki, iar accentuarea disensiunilor dintre principalii actori internaționali, cu drept de veto în Consiliul de Securitate al ONU, conduc inevitabil la blocarea mecanismelor de securitate colectivă.

Întrucât recurgerea la forță și la amenințarea cu forța – războaiele de agresiune în accepțiunea lor clasică – au fost și sunt interzise, condamnate și descurajate de normele de drept internațional definite în Carta Națiunilor Unite și în documentele subsecvente acesteia, conflictele între state se manifestă tot mai mult nedeclarat, ambiguu și disimulat, sub limita beligeranței.

În încercarea de a preveni, elimina sau reduce posibilitatea de a fi identificate ca agresor, statele evită să recurgă la utilizarea mijloacelor militare clasice în favoarea unor noi forme, mijloace și modalități de acțiune nonmilitare, pentru promovarea propriilor interese politice, economice, teritoriale, sociale și de imagine.

Statele majore și unitățile luptătoare, comandantii și specialiștii militari, a căror pregătire are ca dimensiuni principale utilizarea manevrei și a capacităților de lovire în scopul neutralizării, nimicirii și distrugerii inamicului, nu dispun de cele mai adecvate instrumente de a răspunde unor amenințări nonmilitare, în principal informaționale și economice. În astfel de cazuri folosirea forței armate se poate dovedi chiar contraproductivă, întrucât oferă adversarului posibilitatea de a-și

¹⁴ The North Atlantic Treaty, Washington D.C. – 4 April 1949, Article 5, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?

¹⁵ *Wales Summit Declaration* - Op.cit.

legitima acțiunile și de a adopta măsuri în oglindă, având ca finalitate escaladarea violențelor.

Abordarea interdepartamentală presupune valorificarea capacităților diferitelor ministere, instituții și agenții guvernamentale, militare și civile, în scopul facilitării îndeplinirii obiectivelor politico-militare. Strategiile guvernamentale integratoare, coordonarea acțiunilor militare și nonmilitare, letale și nonletale, sunt sau ar trebui să fie luate în considerare în doctrinele militare, în cadrul pregătirii de comandament, pe timpul proceselor de planificare operațională și în planurile de operații.

Dincolo de perdeaua de fum a propagandei, de dramatismul situațiilor individuale ale beligeranților și de dificultățile de prognozare a evoluțiilor din Donbas, indiferent de etichetele care îi sunt atribuite, conflictul din Ucraina este un test pentru capacitatea comunității internaționale, a tuturor statelor, inclusiv a celor direct implicate, de a se solidariza rațional și a demonstra că pacea este posibilă.

BIBLIOGRAFIE

Doctrine, manuale, convenții, texte oficiale:

Allied Joint Doctrine AJP-01(D), December 2010.

Hybrid Warfare: Briefing to the Subcommittee on Terrorism, Unconventional Threats and Capabilities, US Government Accountability Office, Committee on Armed Services, House of Representatives, GAO-10-1036R, Washington, 10 September 2010.

International Convention against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries, United Nations General Assembly, A/RES/44/34, 4 December 1989.

NATO Wales Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, 5 September 2014.

The North Atlantic Treaty, Washington D.C. – 4 April 1949.

Reviste, studii de specialitate, articole:

AARONSON Michael, DIESEN Sverre, Yves de KERMABON; BETH LONG Mary, MIKLAUCIC Michael, *NATO Countering the Hybrid Threat*, PRISM, A Journal of the Center for Complex Operations, Vol. 2, no. 4, 09/2011.

MIKLAUCIC Michael, *NATO Countering the Hybrid Threat*, 23 September 2011,
<http://www.act.nato.int/nato-countering-the-hybrid-threat>

POPESCU A. Luca, *Oficial SUA, despre amenințarea Rusiei asupra Europei: „Este adversarul atât de nesăbuit, încât să se ciocnească cu o forță militară a NATO?”*, Gândul.info, 9 august 2014,
<http://www.gandul.info/international/oficial-sua-despre-amenintarea-rusiei-asupra-europei>

TRAYNOR Ian, *Ukraine crisis: NATO plans east European bases to counter Russia. NATO chief announces move in response to Ukraine crisis and says alliance is dealing with a new Russian military approach*, The Guardian, Wednesday, August 27, 2014.

Cărți:

DIACONU Ion, *Curs de drept internațional public*, Casa de editură și presă Șansa SRL, București, 1993.

